

*¹Қ.Қ. Сәрсембина, ¹Қ.А. Искаков

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*E-mail: kuralai_sk@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ИСЛАМ ДІНІ

Мақалада қазақ халқының мұсылманшылығы ғасырлар қойнауынан тамырын тартқан дәстүрмен бірге өрілгендігі түйінделген. Кез келген дін адам баласының игілігіне қызмет етеді. Діннің қоғамдағы негізгі қызметі адамгершілікке тәрбиелеу, адамдық дәнін қоғамға жаю. Қазақ халқы да өзіндік қайталанбас мәдениетке ие. Көшпелі өмір халқымызды табиғатқа етене жақын болуға, табиғат сырын түсінуге, табиғатты қадірлеуге үйреткен. Қазақтың дәстүрлі қоғамында ең басты құндылық адамды сыйлау, құрметтеу болғандығы белгілі. Сондықтан да, қазақ халқының рухани және материалдық мәдениеті қайталанбас құндылықтарға толы. Мәдениет пен дін егіз ұғымдар. Халықтың мәдени болмысын шыңдайтын дін. Дінді түзу түсіну мен түсіндіру арқылы мәдениетті дамытамыз. Мақаланы жазудағы басты мақсат – қазақ халқының өзіндік төл мәдениетінің биік болуына ислам дінінің тигізген ықпалын, қазақ халқы ғасырлар қойнауынан келе жатқан дін мен дәстүрі арқылы елі мен жерін қорғағандығын, ұлттық санасы мен ұлттық рухының биік болғандығын зерделеу. Жыраулардың дінді халыққа түзу түсіндірудегі рөлдерін, идеолог қызметін атқарып, ұлттық сананы биіктеткендігін дәйектеу. Сонымен қатар, Абай, Шәкерім, Алаш зиялыларының халықты рухани тәрбиелеуге жол ашқан шығармаларын зерделеу арқылы ұрпақты адасудан сақтап, төл дәстүрімізден ажырамауға үлес қосамыз. Өйкені, иманды адам ұлтын қадірлейді, ұлтына, адамзатқа барлық болмысымен қызмет етеді. Адамды рухани жетілдіру мәселесі жаһандану заманында басты проблемалардың бірі болып отыр. Сондықтан, мақалада ислам дінінің Отансүйгіштікке айрықша мән бергендігі дәйектеліп, Құран мен хадистер мазмұнына сай этнологиялық мақал-мәтелдердің өмірден орын алғандығы зерделенген. Ұлттық тәрбиенің арқасында діни секталар мен жат күштердің дәстүрлі қоғамға ене алмағандығы, ал ұлттық тәрбиенің қуаты азайған уақытта түрлі ағымдардың жетегінде кеткен жастарымыздың болуы түйінделген. Терроризм, экстремизм түсініктерінің ислам теориясына қайшы келетіндігі, қазақ халқының табиғатына жат екендігі тұжырымдалған.

Түйін сөздер: дін, өркениет, ұлттық сана, ұлттық рух, ұлттық дәстүр, терроризм, экстремизм.

К.К. Сарсембина, К.А. Искаков
Казахская культура и исламская религия

В статье говорится о взаимном переплетении существующих испокон веков традиций казахского народа с мусульманским вероисповеданием. Любая религия направлена на служение человечеству. Основная роль религии в обществе – это воспитание нравственности, распространение в обществе основ гуманизма. Отмечается, что казахский народ имеет своеобразную культуру. Кочевой образ жизни научил наш народ быть ближе к природе, понимать ее тайны, ценить и уважать. Известно, что главной ценностью в традиционном казахском обществе является уважение человека. Культура и религия – это близкие понятия. Культурное начало человека укрепляется религией. Правильное понимание и разъяснение религии, в свою очередь, развивает культуру. Главная цель написания статьи – осмысливание влияния и значения исламской религии в развитии национальных ценностей, поднятии национального духа казахского народа. Определение роли жырау в распространении религии среди народа, исполнении функций идеологов и укреплении национального единства. Наряду с этим, огромна роль и в воспитании молодого поколения, наставлении на истинный путь, привитии уважения к традициям через понимание произведений Абая, Шакарима, представителей Алашской интеллигенции, национальных ценностей, поднятию национального духа. Авторы

приходят к выводу, что такие понятия, как терроризм, экстремизм, идущие вразрез с исламской идеологией, являются чуждыми и для сущности казахского народа.

Ключевые слова: религия, цивилизация, национальное сознание, национальный дух, национальные традиции, терроризм, экстремизм.

K.K. Sarsembina, K.A. Iskakov
Kazakh culture and religion Islam

The article talks about the mutual interweaving of the traditions of the Kazakh people that existed from time immemorial with the Muslim faith. Any religion is aimed at serving humanity. The main role of religion in society is the education of morality, the spread of the foundations of humanism in society. It is noted that the Kazakh people have a peculiar culture. Nomadic way of life taught our people to be closer to nature, to understand its secrets, to appreciate and respect. It is known that the main value in traditional Kazakh society is the respect of a person. Culture and religion are close concepts. The cultural basis of man is strengthened by religion. Correct understanding and explanation of religion, in turn, develops culture. The main purpose of the article is to understand the influence and significance of the Islamic religion in the development of national values, to raise the national spirit of the Kazakh people. The definition of the role of zhyrau in the spread of religion among the people, the performance of ideology and the strengthening of national unity. Along with this, the education of the younger generation, instruction on the true path, respect for traditions through understanding the works of Abai, Shakarim, representatives of the Alash intelligentsia. National values, raising the national spirit. The authors come to the conclusion that such concepts as terrorism, extremism, which run counter to Islamic ideology, are alien to the essence of the Kazakh people.

Key words: religion, civilization, national consciousness, national spirit, national traditions, terrorism, extremism.

Тәуелсіздік алғаннан кейін еліміз дәстүрлі төл мәдениетіне, тілі мен дініне толыққанды ие болды. Тарихи санамыздан ұмытыла бастан ислам дінімен біте қайнасып қабысқан дәстүріміз өзімізге қайта оралды. Алайда, қызыл империяның ылаң саясаты салдарынан көптеген рухани құндылықтарымызды бойымыздан ажыратып алдық. Соның салдарынан тәуелсіздік алған алғашқы жылдары діннің мәнісін түсінбеушілер саны артып, діни секталар тамырын жая бастады. Алайда, мемлекет тарапынан дер кезінде қолға алынған саясаттың арқасында діни секталарды ауыздықтауға мүмкіндік туды.

Ислам дінінің ақиқатымен ұштасқан қазақи санамызды, ұлт жадынан ұмытыла бастаған имани құндылықтарды қарқынды жандандыру қажет. Қазақ халқы ұрпағын адамгершілік, имандылық тұрғысынан тәрбиелеуге ерекше мән берген. Қазақ тарихына үңілгенде даналық пен ізгіліктің, ерлік пен елдіктің үлгілеріне қанығамыз. Қазақ даналығы ұрпақтың есті болып, ұлттың рухты болып жетілуіне қызмет еткен. Нәтижесінде, өткен ғасырда кеңестік үлгідегі тоталитарлық тәртіп түбегейлі орнағанға дейін қазақ даналығының тамыры тереңге жайылды. Әр ғасыр шеңберінде өмір сүрген тұлғалардың рухани сұхбаттасуына қамқорлық жасалды. Сөйтіп, елдік келбет қазақ этносын жат өркениеттің жетегіне мүлдем еріп кетуден сақтап қалды. Ұлт дамуының өзегі тіл,

дін, діл, дәстүр деп мәдениет қуатының негізі болар рухани құндылықтарды айтамыз.

Мәдениет адам жанының жетілуі. Ал таза дін мәдениет өмірін ғұмырлы етпек. Дін мен қоғам бір-бірінен ажырамайтын феномендер. Дін қоғамдық құбылыс, ал қоғам мемлекеттің субстанциясы. Дін адам мен шексіз болмыс арасындағы байланысты білдіретін сана. Ешбір ғылым, ешбір білім саласы адамның бүкіл ғаламдық болмыспен байланысын да дін сияқты айта алмайды. Діннің өрбитін, өсетін, өнетін, көркейтін жері – бір ұлттың, бір аймақтың сол жердегі әлеуметтік уақытына байланысты. Діннің тарихи-табиғи негізін дұрыс түсіну басты мәселе. *Дінді дұрыс түсіну және түсіндіру* (діннің адам, қоғам өмірінде алатын маңызын) мемлекеттіміздің өркениетті дамуына апарар даңғыл жол. Өйткені, дін адамдар игілігі үшін өмір сүреді. Қасиетті Құран терең білім мен ғылымның өзегі, түзу өмір сүрудің ережесі.

Мұсылман дінін ғылыми тұрғыдан ұғынғанда өмір философиясын небір қырынан тануға мүмкіндік ашылады. Ең басты мәселе адам болмысын ұғыну, болмысымызды бүлдірмеу, адамдық қалыппен өмір сүру. Ал қазақ ұлтының сан ғасырлар қойнауынан келе жатқан дәстүрі ислам дінінің теориясына сай болды. Мәселен, қазақтың өмір философиясын ақылмен зерделегенде «тіршіліктің қызығы адамға жақсылық қылумен көрінеді» деген қағида көзге түседі. Ал

философтар еңбектерін парақтағанда өмірдің құндылығы оның қайталанбайтындығында екендігіне табан тірейміз.

Барлық дін адамдық дәнін егуші әрі адам игілігіне қызмет етуші. Дін сауатты өмір сүруге бағыт-бағдар беретін басты құндылық. Діннің ұстанымы ақиқат болғандықтан да өмір шындығын одан артық ешкімде ұғындырып бере алмайды. Таза дін ғана өмірдің құндылығын, адам болмысының мәнін тереңнен түсіндіреді. Бірақ, оны ақыл көзімен қараған адам ғана ұғынуға қабілетті. Ойшыл Абайдың ақылдың бірлігі мәселесі қазіргі таңда да өзекті болып отыр. Тарихқа көз жүгіртсек, мұсылман дінінің ақиқаты туралы мәселе төңірегінде құнды-құнды еңбектер жазылып, әріден зерделенді де. Алайда, Құранның қасиеті, білімі мен ғылымы әлде де мындаған томдардың жазылуына, адамзатты таң қалдыратын талай жаңалықтардың ашылуына өзек болатындығы даусыз. Ибраһим сүресінің 85-аятында «Сендерге білімнен аз ғана берілді» деген жолдар бар. Бұл жолдарды зерделей білген адам мұсылман дінінің мәнін ұғынады. Адамның өзі шығармаған нәрсесін ешқашан да терең ұғындыра алмайтындығына мойынсұнады. Адамның басты міндеті Шәкәрім ғұламаша айтсақ: *бардан барды шығарсаң болады сол.*

Білім-ілім арқылы қайталанбас өмірді өкінішсіз өткізу ең басты өмір-мәндік мәселе. Таза білім арқылы ғибадатқа келу, елге қызмет ету, отбасынды қамқорлау сынды адамды дұрыс өмір сүруге жетелейтін ең басты рухани құндылықтар қанша ғасыр өтсе де өз мәнін жоймайды. Құранда Фатир сүресінің 28-аятында Аллаһ Тағала: «Ілімі көптің құдайдан қорқуы да көп» –деп жазылған. Ал Пайғамбарымыздың (с.а.у) мәшһүр сахабаларының бірі Муаз ибн Жәбәл шынайы білім жайлы: «Білім игеріңіздер. Өйткені, ол Аллаһтан қорқуды күшейтеді. Ғылым іздеу – ғибадат. Білмегендердің көзін ашу – садақа. Білімді лайық адамдарға үйрету – құлды Аллаһқа жақындатады. Өйткені, ілім арам мен адалды, ақ пен қараны ажыратып береді. ҒЫЛЫМ – амалдардың имамы. Амал-ғылымға бағынышты. Ғылым – Жәннатқа бастар шамшырақ, жалғыздықта дос, алыста жансерік, қайғы мен қуанышта жол сілтеуші, дұшпанға қарсы қару және достардың арасында абырой» [1] – деген екен. Байқап отырғанымыздай білімді лайық адамдарға үйрету мәселесіне ерекше ден қойылып отыр. Білім шегі-шеті көрінбейтін ұғым. Таза білім өзіне бейім зердеге құйылса, қоғамға өз деңгейіндегі қайтарымын береді.

Абай ғұламаша айтқанда «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» [1, 25 б.]. Білімді адамның тәрбиесі де зор болмақшы. Бұл талай ғұламалардың айтып кеткені. Жаттанды біліммен қаруланған (жаттанды білім болмайды, білімді жаттандылыққа айналдыратындар ғана болады) адам арам мен адалды, ақ пен қараны ажыратуға қабілетсіз болады. Білімді орынды жеріне жұмсауға бағыттайтын таза ақыл. Таза ақылды иеленбеген жанның игерген білімі тәрбиесіз білім болып шығады. Осы мәселе тұрғысында талай ғұламалар тереңнен қалам тербеді де.

Дін, білім, ғылым адамдардың игілігі үшін шыққан дүниелер. Оларды өмір сүрудің құралына оңды-солды айналдыруға болмайды. Бұл сөзіміздің ақиқатын Шәкәрім ғұламаша айтқанда бас көзімен емес, ақыл көзімен қараған адам бірден ұғынады.

Дін мен білім, дін мен ғылым бір-бірімен біте-қайнасып жатқан ұғымдар. Мұсылман дінінің кәсіби білгірлері білім мен ғылымның теориясы мен методологиясын шебер зерделейді. Осы тұста ғалым сахаба Абдуллаһ ибн Омардың: «Адамның бойында мына үш қасиет болмайынша, ол шынайы ғалым бола алмайды. 1) Өзінен білімі мол адамды күндемейді; 2) Өзінен төменгілерді кемсітпейді; 3) Ілімін дүниелік пайда үшін сатпайды» [1, 228 б.] – деп жазғандары да ойымызға оралып отыр. Нағыз ғалымдардың айналасына ізгілік шапағатын шашып жүретіндігінің сырын осы айтылғандардан ұғынамыз.

Өмірдің мәні имандылыққа. Пайғамбарымыз иман туралы бір хадисінде былай деген екен: «Иман – мүміндердің көңілінде бейне 7 мүшеге қарай өсіп, 7 түрлі жеміс береді. Біріншісі жүрекке ұласады. Оның беретін жемісі – ДҰРЫС ИДЕЯ. Өйткені, идея азат әрі дұрыс болған адамда жақсы ниет болады. Ал жақсы ниет көптеген сауапты іске апарады. Екінші бұтағы тілге ұласады. Оның беретін жемісі – ШЫН СӨЙЛЕУ. Өйткені, шыншылдық – иманның нұры, жалғандық қараңғы беті» [1, 169 б.]. Өмірдің ақиқаты да осы. Ғұлама Қожа Ахмет Йассауи «Ең алдымен иманды түзеу арқылы адамды, сосын ортаны, содан кейін заманды түзеуге болады», – деп жазған еді. Алаш зиялысы Әлихан Бөкейханұлы: «Мәдениет – құдірет әмірі» [2], – деп түйіндеген-ді. Қазіргі күні біздер осы бір келелі мәселеге ойлы көзбен қарауымыз тиіс. Материалдық өмірді түзеуге айрықша мән беру дұрыс. Дегенмен де, рухани құндылықтар материалдық құндылықтардан оқ

бойы озық тұрмаған жағдайда қоғамдық дамуды түзеу ісінің діттеген жеріне жете бермейтіндігі де ақиқат.

Иманы зор адам ұлт рухының қорғаны. Осы тұста ғұлама Шәкәрімнің 1912 жылы «Айқап» журналының № 5 санында жарияланған «Білімділерге бес сауалын» келтіре кетуді жөн көріп отырмыз. Онда: «білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын. ...адамның екі дүниесіне бірдей керек. Бұл сөздерге дін кітабынан дәлел көрсет деймін, тура ғана ақыл қабыл аларлық дәлел болса екен.

Бес сауал мынау:

Алланың адамды жаратқандағы мақсұды не?
Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін?
Адамға өлген соң мейлі не жөнмен болсын
рахат-бейнет (сауал-азап) бар ма?
Ең жақсы адам не қылған кісі?

Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып жатыр ма?» [3, 5 б.], – деп өмірдің ақиқатын білуге бағытталған сауалдарқойылады. Бұл сауалдар төңірегінде қазіргі білімділердің де тереңнен толғанғаны абзал. Сонда ғана өмір ақиқатына көзімізді жеткізіп, діннің ғылыми негізін зерделейміз. Иманның сырына қанығамыз. Осы бір келелі мәселені Шәкәрім ғұламаша түсіндірсек:

Жоба тап,
Жол көрсет,
Келешек қамы үшін.
Қайтадан қайырылып
Қауымға келмейсің.
Барынды,
Нәріңді
Тірлікте бергейсің.
Ғибрат алар артыңа із қалдырсаң –
Шын бақыт,
Осыны ұқ,
Мәңгілік өлмейсің! [3, 9 б.].

Сондай-ақ, Шәкәрім ғұлама білімсіз, өнерсіз ақылдың тұл болатындығын, мансаптың тағы үшін мақтанға салынбаудың қажеттігін ұғындырып, «нәпсіңе билетпе басыңның бағы үшін» деп түйіндейді. **Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбекті** ұстанғандар ғана шын адам мәртебесін иеленетіндігін тұжырымдайды. Адамның мәртебесі иманның сапасына қарай анықталды. Ал ғылыми негіздегі ой-тұжырымдар иманның сапасын жоғарылатады. Сөйтіп, иман сапасы иман дәрежесін анықтайды. Иман сапасы дін негіздерін ғылыми тұрғыдан түсіндіруге тәуелді. Абай данышпан 28-ші қара сөзінде «Әрбір ақылы

бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз екен. Және әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, енді біз ақылды еркіне жібермесек, құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады, «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? ...Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады?»[4, 55 б.] – деп ұғындырған-ды. Ақылды адам жан қуаты арқылы өмір мәнін ұғынып, мүмкіншіліктерін жүзеге асыруға ұмтылады. Бұл мүмкіншіліктер Отаныңды көркейтуге бағытталуы тиіс. Отанның қадірін аяқ асты ету надандықтың биік шыңы. Осы тұста тағы да Шәкәрім ғұламаға жүгінуімізге тура келіп тұр. Оның:

Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр,
Сол нұрды тән қамы үшін жан жұмсап тұр.
Тағдырдың қиын, сырлы сиқырымен,
Жан тәнге, ақыл жанға матаулы тұр [3, 23 б.] –

деген жыр жолын пайымдасақ, адам болмысының құпиясын сезінеміз. Жанның тән қамын жеп, таза ақылды елемей кету қаупін де ұғынамыз. Жан қуатын арттыратын ар алдындағы адалдықты бетке ұстанамыз.

Адам болып дүниеге келген соң адам атауына толық сай болу басты мақсат. Адамның адамдығы өзіне, отбасына, ұлтына, Отанына қызмет ету деңгейімен парықталады. Осыған орай Отанды сүю, ұлттық рухты асқақтату секілді өмірмәндік түсініктерді мұсылман діні аясында шамамыз жеткенше ұғындыруды жөн көріп отырмыз.

Ақиқаттың АЛЛАДАН, шындықтың адамнан екендігін ғылым сырын түсінген адам жаны тез ұғады. Ақиқат пен шындықты ажырату үшін таза ақылмен, жүрекпен пайымдау керек. Абай ғұлама он жетінші сөзінде қайрат, ақыл, жүректің атқаратын қызметтерін ғылыми тұрғыдан талдады. Мұсылман дінінің теориясында адамның толық адам болу мәселесі жан-жақты зерделенген. Адамға ең алдымен Отаны қымбат. «Отанды сүю иманнан» – деген сөздің мағынасы биік. Иманды адам ұлтын қадірлейді, ұлтына барлық болмысымен қызмет етеді. Демек, ұлттық рухпен қаруланған жанның бойында ғана Отансүйгіштік деңгей жоғары қалыптасады. Отанын, ұлтын сүйген адам өзгелерді құрметтеуге қабілетті болады. Ұлт ісі кісілік келбеттің қоғам өмірінде терең тамыр жаюына қатысты дамымақшы. Сондықтан, рухани жетілген жан ғана ұлттық рухтың мәнін түсініп, оны қорғаушы

ғана емес, кейінгі ұрпаққа жеткізуші қызметті атқарып, Отан алдындағы азаматтық борышын, ұлт алдындағы адамдық парызын адал орындайды. Сөйтіп, өзін өзгелерге қадірлете біледі.

Мұсылман дінінің Отансүйгіштік қасиетке айрықша мән беретіндігін көзі қарақты оқырман жақсы біледі. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) көптеген хадистерінде Отан қорғаудың қаншалықты сауапты іс екендігі туралы айтқан. Сондай-ақ, Отанын сатқан опасыздардың жазасы да ауыр екендігін де мұсылман баласы жақсы біледі. Сонымен, мұсылман діні – ұлттық рухтың тірегі екендігі даусыз. Мұсылман дінін таза ақылмен қабылдаған адам өз басына, жақындарына, қоршаған ортасына, бір сөзбен айтқанда Отанына адал қызмет ете біледі. Жауапкершілікті өз мәнінде түсінеді. Аллаһ расулы бір хадисте былай деген: «Әрқайсысың жауапкерсіңдер. Баршаң да қарамағыңа жауаптысыңдар: Ел басшысы – жауапкер; ол – қарамағына жауапты. Ер адам – отбасының басшысы; ол – отбасына жауапты. Әйел – ерінің үйіне басшы; ол – меншігіне жауапты. Қызметші – мырзасының мал-мүлкінің басшысы: иелігіне жауапты. Әркім – жауапкер: әрбірің қарамағыңа жауаптысыңдар» (Бухари, Жума, 11; Уасайа, 9; муслим, Имара, 20; Әбу Дәууд, Имара, 1) [5, 184 б.]. Көңіл көзі ашық адам жауапкершіліктің аманат екендігін ұғынады. Осы тұста «Расында, Аллаһ сендерге аманаттарды лайықты орнына тапсыруларыңды, адамдардың арасына билік етсеңдер, әділдікпен билік етулеріңді әмір етеді. Расында, Аллаһ сендерге неткен жақсы өсиет айтады. Күдіксіз, Аллаһ – барлық нәрсені естуші, күллі нәрсені көруші» (Ниса, 4/58) [5, 183 б.] – деген мазмұндағы аятты келтіруді жөн көріп отырмыз. Қазақ тарихын жетік білетіндер қазақ баласының аманатқа қиянат жасамайтындығын да біледі.

Адам болмысының мәнін ұғынған жан өмірдің өткіншілігін сезініп, өзгелерді өзіндей қадірлейді. Кейінгі ұрпақтың алдындағы парызын ойлап ұлттың қамын жейді. Ұлтына, Отанына деген зор махаббат оның екі дүниенің рахатына бөленуіне жетелейді. Бұл талқылауға келмейтін ақиқат. Шәкәрім ғұламаның:

Алланың пендесіне рақымы мол,
Сен де өзіндей адамға мейірімді бол.
Ол жаратты, сен-дағы жаратып бақ,
Бардан барды шығарсаң болады сол [6, 213-214 бб.] –

деп түзу өмір сүрудің формуласын ұсынғанын да көзі қарақты оқырман жақсы біледі. Құранның

ақиқатын білген данышпан «Бір Құдайың сабырлы, сен де шыда» деп, одан әрі

Мұны білсең, боласың сүйікті құл,
Құлы болсаң, Қожаңның сүйгенін қыл.
Шын мұсылман болайын деп ойласаң,
Құдайға құл болудың мәнісін біл [6, 214 б.] –

деген керемет философиялық ой түйінін жасайды. Шынымен де қазіргі таңда күнделікте өмірде бет-бет кездесіп отырған ең көп проблемаларымыздың бірі – өмір мәнін жете ұғынбау, өмірдің қадірін білмеу, дін теориясын өзіміздің деңгейімізге қарай бұра тартып, оны таза ақылмен зерделеу.

Ұлттық әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлеріміз қазақ баласының өмір ақиқатын тереңнен ұғынуына жол ашты. Ұятты, мейірімді, дана болып жетілуіне жағдай жасады. Қазақ даналығымен айтқанда қамшының сабындай қысқа ғұмырда адамдық келбетін қорғай білу басты борыш екендігін әрбір қазақ баласы ұғынды. Абай даналығы, Шәкәрім философиясы, Алаш зиялыларының шығармалары сөзімізге анық дәлел. Қазақ халқының: “қалпыңнан айырылсаң да, салтыңнан (дәстүріңнен) айырылма” деп өсиет қалдыруы да; ұлы әулие Қожа-Ахмет Ясауидің көшпелілер өміріне исламды кіріктіруге олардың халықтық дәстүрін негіз етуі де тегінен-тегі болмаса керек.

Қазақтың өмір философиясы ислам теориясы шеңберінде өрбіген. Абай ғұлама төртінші қара сөзінде «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып. Біріне-бірі мақтанып есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнінде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға да таба алмайды» [4, 31 б.] деп адамның жарық дүниеге қатынасын зердеге құяды. Адам өмірінің мәнін ұғындырады. Діни біліммен өмір ақиқатын көз алдына елестетеді.

Шәкәрім философиясының антропологиялық қырлары мұсылман діні негізінде адам – әлем қатынасын ұғындырады. Отанды сүю, отбасы құндылықтарын қадірлеу, жалпы адамзат игілігіне қызмет ету секілді ізгі мәселелер ғұламаның шығармашылығынан жан-жақты көрініс тапқан.

Ислам теориясы адам баласын өмірдің түрлі қырларына ақиқат көзімен қарауды үйретеді. Пендешілік әдеттерден аулақ қылып, адамды естілік келбетпен тәрбиелеп, түзу жолға салады.

Өзінді кімге сыйлатып?
Өзің кімді сыйлайсың? [6, 156.] –

деген Шәкәрім даналығы өмірдің мәнін түзу ақылмен (жанның қуаты) пайымдауға итермелейді. Сыйлату мен сыйлау мәселесі адам жанының мәдениетін, әрі тәрбиенің қуатын көрсетеді. Өзін сыйламаған жанның қор болатындығы, одан қалды өзгеге құл болатындығы туралы толғаныстар да жетерлік. Мұны неміс ойшылы И. Гегель «Қор болған адам құл болады» деп кесіп айтады. Ал Шәкәрім жалқаулықтан, салақтық, салақтықтан надандық туатындығын, сөйтіп адамның өз-өзіне қорлық қорсететіндігін тереңнен тұжырымдайды.

Толық адам болу үшін адал еңбек, ақ пейіл, мейірім сынды қасиеттерге қол жеткізу керек. Олар болмаған жерде ізгіліктің де жүрмейтіндігі ақиқат. Осы аталған ізгілік негіздері адам болмысының мәнділігінің өлшемі. Адал еңбек, ақ пейіл, мейірім таза ақыл көзімен сіңірілмек. Шәкәрім ғұлама айтқандай таза дінді бас көзімен емес, ақыл көзімен қабылдауымыз шарт. Ақыл көзімен қарағанда мұсылман дінінің адам баласы, күллі адамзат үшін айтып жеткізе алмас, рухани қазына, мәңгілік игілік екендігіне көзіміз жетеді. Таза ақыл адам жанын жетілдіріп, рухты ердің қалыптасуына тұғыр болмақ.

Келер ұрпақтың рухты болып өсіп-жетілуіне өлшеусіз еңбек еткен ойшыл:

Рух деген дінсіз таза ақыл,
Мінсіздің ісі шын мақұл.
...
Нәпсі дер рухсыз жандарды,
Мейлі адам, мейлі аңдарды [6, 21 б.], –

деп мінсіздік проблемасын көтереді. Мінсіздікті терең ұғындыратын мұсылман діні. Рухы төмен адамның өзіне де, өзгеге де пайдасы тимейді. Осы тұста «пайда» деп рухани құндылықтар жүйесін айтып отырмыз. Шәкәрім философиясы рух түсінігін тереңнен ұғындырады. Тәннің күшті болуы да, елдің күшті болуы да – екеуі де тәрбиеден» [2, 228 б.], – деген Ахмет Байтұрсынұлы даналығы рухты ерді қалыптастырудың жолына бағыт сілтейді. Сонымен, Шәкәрім философиясы бүгінгі ұрпаққа ғана емес, әлі де талай буынға жол сілтері анық. Осылайша түрлі уақыт шеңберінде өмір сүрген зиялылармен рухани сұхбаттасу арқылы тұлғалық пен кісілік келбетімізді биіктетуге ұмтыламыз. Бұл біздің өмірлік мақсатымыз. Абай дана «Атымды адам қойғасын қайтіп надан болайын», – дегендей, адам болып жер басқаннан

кейін ізгіліктің нұрын себу парыз. Дін өзінді, ата-анаңды, ұлтыңды, Отаныңды құрметтеуге, қадірін білуге итермелейді.

Ислам теориясында отбасы құндылығына ерекше мән береді. Әйел адам қабырғасынан жаратылған, әйелдің пірі күйеуі, жұмақтың кілті ананың аяғының астында, ерлі-зайыптылар бір-бірінің алақандарынан ұстаса саусақтарының арасынан күнәлары төгіледі деген түсініктер отбасында үйлесімді қарым-қатынастың орнығуына жол ашады.

Ерлі-зайыптылардың үйлесімді тіршілігіне жол сілтейтін хадистер жеткілікті. Ислам бойынша отбасында әкенің рөлі биік болғанымен, ананың мәртебесіне де ерекше мән береді. «Абдулла Ибн Амрден (р.а.) жеткен риуаятта Алланың елшісі (с.ғ.с.) былай деген: «Алланың разылығы ата-ананың разылығында, Алланың ашуы ата-ананың ашуында» [7, 101 б.], Алланың елшісі (с.ғ.с.) «Үлкен күнәлар туралы: «олар – Аллаға серік қосу және ата-ананы құрметтемеу» (Бухари мен Муслим риуаят еткен), пайғамбар (с.ғ.с.): «жұмақ – аналардың аяқтарының астында» [7, 104 б.], – деген.

Ата-ананың өлшеусіз еңбегіне перзенттерінің шексіз жақсылық жасауын хадистер мазмұны өсиет етеді. Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.): «Алла Тағаланың разылығы – ата-ананың ризашылығында, Алла Тағаланың разы болмауы да – ата-ананың наразылығында»; «Үш адамның дұғасы қабыл болады. Олармен Алла тағаланың арасында перде болмайды. Олар: ата-ананың баласына жасаған дұғасы; мүсәпірдің дұғасы; зұлымдыққа ұшыраған адамның дұғасы»; «Ата-анасын сыйлап, оларға қамқор болған перзенттерге сүйінші! Алла олардың өмірін берекетті етеді»; «Кімде кім өмірінің ұзақ, ризығының мол және берекетті болуын қаласа, ата-анасына жақсылық жасасын, туған-туыстарының да қамын ойласын» [7], – деген хадистер мазмұны де жұртшылыққа белгілі.

Құранда келесідей мазмұндағы сүрелер де ата-ананы құрметтеуге шақырады: «Уа, Раббым! Есеп күні мені, әке-шешемді және бүкіл мүминдерді жарылқай көр!» деп айтылады. Ата-анаға құрмет қылу намаз оқығаннан да, ораза тұтқаннан да, қажылық жасағаннан және ұмыра жасағаннан да және Алла жолында жиһад қылғаннан да абзал; «Келіндер, Раббыңыздың сендерге тыйым салған нәрселерін оқып берейін: «Оған ешнәрсені серік етіп қоспаңдар, ата-анаға жақсылық жасаңдар және кедейліктен (қорқып) балаларыңды өлтірмеңдер. Сендерге де, оларға да Біз ризық береміз...» («Әнғам» сүресінің 151-

аяты)[8, 162 б.]; «Әрі Раббың Өзіңнен басқа ешкімге құлшылық етпеулеріңді және ата-анаға жақсылықты ықыласпен жасауларыңды бұйырды. Егер сенің қасыңда біреуіне не екеуіне де кәрілік жетсе, оларға «үһ» деме (көңіл толмаушылық білдірме), әрі, оларға зекіме және оларға жылы сөйле. Әрі оларға, мейіріммен кішірейе қанатыңды иіп: «Раббым! Мені кішкентайдан бағып, тәрбиелеп өсіргендеріндей оларға мейірім ет»—де» («Исра» сүресі, 23-24 аяттар) [8, 311 б.].

Ислам теориясы ата-ананы құрметтеуге ерекше мән береді. Қазақ халқының ата-ананы құрметтеуге жөн сілтеген мақал-мәтелдері де жеткілікті.

Рухани жол сілтеген жыраулар поэзиясында да қыз баланы құрметтеу, ананы қадірлеу басты орында тұрады. Сүйінбайдың «Жақсы әйел әм жұрттың анасындай» деген тұжырымы өмір шындығын көрсетеді. Жүсіп Баласағұн, М.Ж. Көпейұлы және Алаш зиялыларының еңбектерінде жақсы әйел концепциясы талданған. Бұдан шығатын қорытынды қыз бала әйел тәрбиесі дұрыс болмаса, ұлттың, күллі адамзаттың жарқын болашағына қауіп төнетіндігі шындық. Қазақ халқы «Қызға қырық үйден тыю» арқылы қыз баланың тәрбиесін дұрыс жолға қойып отырған. Баланы ел, халық болып тәрбиелеген. Отбасында дұрыс тәрбие алған бала діни адасушылықтан сақ болып, «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан» — деген Абай атамыздың даналығымен өмір сүреді.

Азаматтық қоғамда діни — плюралистік көзқарастардың болуы табиғи нәрсе десек те, діннің негізгі қағидалары бұрмаланбауы тиіс. Дін туралы сауатты ақпаратты жақсы игерген тұлға ғана діни адасудан аулақ болады. Әлем көп қырлы дамыған сайын, түрлі проблемалар да тап болуда. Бүгінгі таңда күллі адамзатқа қауіп төндіріп отырған «терроризм», «экстремизм» түсініктерін ғылыми тұрғыдан талдап, табиғатын ашып, даму тарихын зерделеп, халқымызды қауіптен сақтандыру біздің парымыз. Терроризм, экстремизм түсініктері ислам териясына, қазақ тарихына жат нәрселер.

Француз ағартушысы, ойшыл Ш.Л. Монтескье террор түсінігін латын тілінен француз тіліне аударып, мемлекеттің деспоттық сипатын көрсетті. Ойшылдың айтуынша деспоттық басқарудың басты қағидасы — қорқыныш пен террор [9].

В.Г. Кокоревтің «терроризм» және «экстремизм» түсініктерінің арақатынасы» атты мақаласында терроризм мен экстремизм

мәселелері талданған. Автор өз мақаласында А.Р. Бахтеваның көзқарасымен келісе отырып, «террор түсінігін Аристотель үрейдің айрықша түрін бейнелеу мақсатында енгізген, грек театрында көрермендер трагедияны көріп, бойларын үрей жайлаған» деген деректі келтіреді. Еуропаның саяси тіліне террор сөзі ежелгі Рим тарихшысы Тит Ливийдің шығармалары латын тілінен француз тіліне аударылғанда XIV ғасырда айналымға енді [10]. Шетел сөздерінің сөздігінде «террор» және «терроризм» түсініктері өзара ұштасып жатыр, «[фр. *terreur* — лат. *terror* қорқыныш, үрей] олардың астарында қорқыту саясаты, күш көрсету арқылы қарсыласын басып жаншу (кісі өлтіру, жару, өртеу, адамдарды кепілдікке алу және т.б.) түсініктері жатыр [11].

Этносаяси сөздікте лаңкестік (терроризм) экстремизмнің шектен шыққан көрінісі ретінде анықталып, террористер саяси немесе өзге мақсаттарды орындатуды көздейтіндігі дәйектелген [12, 72 б.].

А.Ю. Яковлев терроризм түсінігін белгілі бір мақсаттарға жету үшін әлеуметтік-саяси күш қолдану деп түсіндірсе, М.Ф. Мусаев терроризмді «террористер өздерінің саяси немесе өзге де маңызды мақсаттарына жету үшін билік органдарын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын, шетелдік мемлекеттерді немесе халықаралық ұйымдарды мәжбүрлеп, халықты қорқынышта ұстау секілді қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді жасау (не жасамау) сияқты қылмыстық көзқарас тұрғысынан анықтайды» [13]. Зерделегенде терроризм, экстремизм түсініктері адами дамуға жат, белгілі бір мақсатты көздейтін қоғамға қауіпті құбылыс екендігін түйіндейміз.

Құбылмалы заманда ұрпақтың қалпын сақтау, елдің дәстүрін жалғастыру ең басты мәселе. Терроризм түсінігі кез келген адамның табиғатына жат нәрсе. Жоғарыда айтып өткеніміздей белгілі бір мақсатты көздеген адами дамуға жат күштердің қарамағына түспеудің төте жолы ұлттық тәрбие. Баласына жаман сөз айтқызбай, жамандықты естіртпей, жаман нәрсені көргізбей өсірген халқымыздың болмысына терроризм түсінігі мүлдем жат. Алайда, жаһандану ықпалы, әлеуметтік жағдай, қоғамда өзін жалғыз сезіну секілді көптеген факторлар қоғамға қауіпті күштердің тамырлануына жол ашады. Сондықтан, отбасы тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, мектеп қабырғасында шәкірт пен ұстаздың бейнесін сақтап, түрлі қызмет деңгейлерінде кәсіби мамандар ғана болып,

өзгені өзіндей сыйлауға қол жеткізсек жастар жат күштердің шырамауына түспес еді.

Баланы мейірімді болуға, Шәкерім ғұлама-ша айтқанда «бардан бар шығаруға» қалыптастырып, адамды, Отанды сүйуге баулимыз. Адам ниетін адалдыққа бұру арқылы, тектілік келбетімізді биіктетіп, дамудың даңғыл жолына түсеміз. Мұсылманшылық тұтқасынан берік

ұстаған адам отбасын қадірлейді, Отанына адал қызмет етіп, адам баласын өз бауырындай құрметтейді. Құран теориясы адам өмірінің барлық қырларын қамтиды, яғни адам шыр етіп дүниеге келген күннен, өмірінің соңына дейін дұрыс өмір сүру қағидалары толық қамтылған. Мұсылман теориясын білген адамның өзгелерге жамандық жасап, адамзатқа қауіп төндіруі мүмкін емес.

Әдебиеттер

- 1 Адилбаев А. Саңлақ сахабалар. – Алматы: «Алтын қалам», 2007. – 169 б.
- 2 Қазақ/ Құраст. Субханбердина. – Алматы, 1998. – 560 б.
- 3 Шәкерім. Иманым. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2000. – 321 б.
- 4 Абай. Қара сөздер. – Алматы: Өнер, 2006. – 124 б.
- 5 Гүлен Ф. Ғаламның рақым нұры МҰХАММЕД ПАЙҒАМБАР саллаллаһу алейһи уәсәлләм. – Алматы: «Көкжиек-Б» баспасы, 2009. – 656 б.
- 6 Құдайбердіұлы Ш. Қазақ айнасы. – Алматы, 2008. – 136 б.
- 7 Дін мен дәстүр. 1 кітап. – Алматы: «Ғибрат» баспа үйі. 2013. – 192 б.
- 8 ҚҰРАН КӘРІМ. Мағыналар және түсіндірмелерінің /тәпсірінін/ аудармасы. – Алматы, 2013. – 776 б.
- 9 История политических и правовых учений/ под общ. ред. О.В. Мартышина. – М., 2007. – С. 194.
- 10 Кокорев В.Г. Соотношение понятий: «терроризм» и «экстремизм» [Электронный ресурс] // Социально-экономические явления и процессы. – Электрон. дан. – 2013. – № 1(047). – С. 239-244.
- 11 Словарь основных терминов и понятий в сфере борьбы с международным терроризмом и иными проявлениями экстремизма. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 66 с. – С. 49-51.
- 12 Этносаяси сөздік: Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары. – Астана, 2014. – 400 б.
- 13 М.Ф. Мусаелян понятие «терроризм» и его соотношение с понятиями «террор» и «террористический акт» // Журнал Российского права. – 2009. – №1. – 63 б.

References

- 1 Adilbaev A. Sanlaq sahabalar. A.: «Altyn qalam», 2007. - 169 b.
- 2 Qazaq/ Qurast. Subhanberdina.- A., 1998.- 560 b.
- 3 Shakarim. Imanym.-A.: «Arys» baspasy, 2000.-321 b.
- 4 Abaj. Qara sozder. Almaty: Oner, 2006.-124 b.
- 5 Gulen F. Qalamnyn raqym nury MUHAMMED PAJQAMBAR sallaallahu alajhi uasallam. Almaty: «Kokzhiek-B» baspasy, 2009. – 656 b.
- 6 Qudajberdiuly Sh. Qazaq ajnasy. A.,2008.- 136 b.
- 7 Din men dastur. 1 kitap. -Almaty: «Qibrat» baspa uji. 2013.-192 b.
- 8 QURAN KARIM. Maqynalar zhane tusindirmelerinin /tapsirinin/ audarmasy.-Almaty, 2013.-776 b.
- 9 Istoriya politicheskikh i pravovyh uchenij/pod.obshch.red., O.V. Martyshina. M., 2007.-s. 194 b.Ovrylovarpvlo
- 10 Kokorev V.G. Sootnoshenie ponyatij: «terrorizm» i «ehkstremitizm» [Elektronnyj resurs].-// Social’no-ehkonomicheskie yavleniya i processy. - Elektron. dan. - 2013. - № 1(047). - S. 239-244.
- 11 Slovar’ osnovnyh terminov i ponyatij v sfere bor’by s mezhdunarodnym terrorizmom i inymi proyavleniyami ehkstremitizma./Moskva, ehditorial URSS, 2003.- 66 s. Ss. 49-51
- 12 Ethnosayasi sozdik: Qazaqstannyn qogamdyk kelisim zhane ethnosaralyq toleranttylyq sayasaty zhane praktikasy terminderi men uqymdary – Astana 2014.- 400 b.
- 13 M.Q. Musaelyan ponyatie «terrorizm» i ego sootnoshenie s ponyatiyami «terror» i «terroristicheskij akt»//Zhurnal Rossijskogo prava 2009. №1. - 63 b.